

Кристина Јоргић Степановић¹

Спомен парк Крагујевачки октобар

Славко Степановић²

Историјски архив Шумадије

Оригинални научни рад

УДК 2-523.6:930.85(497)“18“

DOI 10.7251/SIC2609165J

COBISS.RS-ID 143960065

СУДБИНА ТУРСКИХ САКРАЛНИХ ОБЈЕКТА У ПРОЦЕСУ СТВАРАЊА МОДЕРНИХ ДРЖАВА БАЛКАНСКИХ НАРОДА У 19. ВЕКУ

***Апстракт:** У оквиру теорије деосманизације и њених хронолошких оквира, рад се бави судбином џамија као турских сакралних објеката у периоду ослобађања Грчке, Србије, Црне Горе и Румуније од турске власти, односно у процесу стварања њихове државне независности. Осврћући се на методолошке проблеме и изазове приликом проучавања турског културног наслеђа на Балкану, у раду је посебна пажња посвећена односу периферија – центар, који је од кључног значаја за разумевање стила провинције у наративу османске/турске културне историје. У циљу стицања нијансираније слике судбина џамија на Балкану, дати су многобројни примери који сведоче њиховој физичкој деструкцији, конверзији у хришћанске храмове као и позитивним примерима пренамене.*

***Кључне ријечи:** Османско царство, Балкан, деосманизација, ратови, џамије.*

Готово стотину година након што је на Балканском полуострву формирана последња независна држава ослобађањем од турске власти, питање турског наслеђа на овом простору углавном се на-

¹ kjorgic@gmail.com

² mironicski@gmail.com

лази на научним маргинама. Откривање узрока занемарености овог својеврсног феномена захтева постављање комплексних питања као и пружање слојевитих одговора. Несумњиво се део разлога за небављење Балканом у овом контексту крије у бриткој опасци историчарке Марије Тодорове, према којој се „уздржаност Запада“ могла легитимисати „не-европском природом Балкана.“³ Њен колега, Лефтен Ставријанос, изнео је мишљење да ниједан период ново-вековне европске историје није тако слабо осветљен као раздобље османске владавине на Балкану, наводећи као узроке језичке баријере, недостатке извора, али и „склоности балканских историчара да окрећу леђа том периоду подјармљености“.⁴ Међутим, слаба заинтересованост балканских историчара неретко је тумачена као последица проблематике суочавања са сопственом прошлошћу, нарочито ако се у обзир узме да је у култури сећања балканских народа турски период владавине углавном обележен врло негативно.⁵ Оваква поставка у извесној мери објашњава чињеницу да су се прва историографска истраживања о турском наслеђу на Балкану појавила на Западу и то у скромном броју.⁶ Међутим, како се у Европи већ одвијао процес уједињења, овај континент пред собом је имао изазов дефинисања сопственог културног идентитета, те је постало јасно да турско наслеђе не може бити ни негирано нити искључено из јавног дискурса. Очигледан заокрет представљала је 2006. година, када је у Истанбулу одржана радионица Турска ар-

³ Marija Todorova, *Imaginary Balkan* (Beograd: Biblioteka XX vek, 1999), 318.

⁴ Leften Stavrijanos, *Balkan posle 1453* (Beograd: Equilibrium, 2005), 819.

⁵ Bernard Lory, "The Ottoman Legacy in the Balkans", *Entangled Histories of the Balkans: Shared Past, Disputed Legacies* (Leiden, Boston: Brill, 2015), 355.

⁶ Wayne Vucinich, "Some Aspects of the Ottoman Legacy in the Balkans" у зборнику *The Balkans in Transition: Essays on the Development of Balkan Life and Politics since the Eighteenth Century* (Berkeley: Association for Slavic, East European, and Eurasian Studies, 1963), 81–114; Peter Sugar, *Southeastern Europe under Ottoman Rule 1354–1804* (Seattle – London: University of Washington Press, 1977); Bernard Lory, *Le sort de l'héritage ottoman en Bulgarie. L'exemple des villes bulgares, 1878–1900* (Istanbul: Editions Isis, 1985); *Die Staaten Südosteuropas und die Osmanen* приредио Hans Georg Majer (München: Selbstverlag der Südosteuropa-Gesellschaft, 1989); Maria Todorova, "The Ottoman Legacy in the Balkans", *Imperial Legacy: The Ottoman Imprint in the Balkans and the Middle East* (New York: Columbia University Press, 1995), 45–77; Sylvie Gangloff, *The Perception of the Ottoman Legacy in the Balkans* (Paris: Editions L'Harmattan, 2005); Raymond Detrez, Barbara Segaert, *Europe and the Historical Legacies in the Balkans* (Berlin – Bern: Peter Lang, 2008); Maximilian Hartmuth, "Centres and peripheries in Ottoman architecture: rediscovering a Balkan heritage", <https://arthist.net/archive/32500/view=pdf> (преузето 11.6.2024. године у 16:22 h).

хитектура и европско културно наслеђе у организацији Института за истраживање и невладине организације Културно наслеђе без граница, обе са седиштем у Шведској. Турска архитектура, до тада одсутна из енциклопедија и уџбеника европске историје уметности, коначно је добила изван простор. Нажалост, ово није важило за споменике западно од Једрена, који су остали елиминисани у радовима турских историчара уметности и, уопште, истраживача.⁷

Позиција Балкана у османској, односно турској архитектури, такође је прилично спорна. Процес оспоравања Балкана у контексту домета турске архитектуре отпочео је још седамдесетих година прошлог века када је врсни историчар архитектуре, Годфри Гудвин објавио своју Историју турске архитектуре. Иако је забележио да се хранила различитим културама како би изградила сопствени стил,⁸ за турску архитектуру, према овом аутору, Балкан готово да није имао никакав значај. Базирајући се на класично доба, односно 16. век, Гудвин скромно признаје лепоту турских мостова као и узвишености минарета, али за џамије експлицитно каже да су „слабо допринеле развоју османског стила“.⁹ Истини за вољу, касније је донекле ревидирао свој став,¹⁰ али се негирање улоге и значаја Балкана у историји турске архитектуре ипак везује за његово име. Са друге стране, Гудвинов, условно говорећи, опонент био је холандски историчар уметности Махил Кил, који је заступао уверење да су освајања, односно повећана потреба за грађевинама исламског типа, револуционарно утицали на турску архитектуру и градитељство. Кил сматра да су грађевине новог стила морале бити довољно монументалне како би доминирале у својим срединама, али истовремено и једноставне за изградњу.¹¹

⁷ Maximillian Hartmuth, "De/Constructing a 'Legacy in Stone': Of Interpretative and Historiographical Problems Concerning the Ottoman Cultural Heritage in the Balkans", *Middle Eastern Studies*, 5 (2008): 698–699.

⁸ Godfrey Goodwin, *A History of Ottoman Architecture* (London: The Johns Hopkins Press, 1971), 6.

⁹ Исто, 313–314.

¹⁰ Четири године након објављивања Историје турске архитектуре Гудвин је објавио рад који се бавио искључиво Балканом. У њему је идентификовао џамију у Димотици у грчкој Тракији као специфични пример градитељства. Вид. Godfrey Goodwin, "Ottoman architecture in the Balkans", *Art and Archeology Research Papers*, 9 (1975): 55–59.

¹¹ Machiel Kiel, *Studies on the Ottoman Architecture of the Balkans: A Legacy in Stone* (Aldershot: Variorum, 1990), 19.

Џамије на Балкану имају специфичан положај у новијим студијама: таман када су постале предмет интересовања у контексту турске архитектуре, пристигла је тенденција њиховог изучавања са позиција обрачунавања са турским наслеђем. Ова појава нимало не чуди уколико се зна да су султанске џамије углавном доживљаване као државне, а да је њихов највећи број настао преуређењем хришћанских цркава, чиме је Османско царство практично уштедело знатне новчане износе.¹² Међутим, у уметничком смислу, балканска џамија дуго није будила интересовање истраживача.¹³ Једна централно-засвођена купола фланкирана тролучним портиком са доминантним минаретом чини специфични балкански модел џамије, који се сретао у готово свим европским територијама Царства. Бугарски архитекта-конзерватор, Никола Мушанов, преиспитујући постојећи приступ турском наслеђу на Балкану, изнео је занимљиву паралелу џамија у престоници и оних које су се налазиле у удаљенијим, нарочито европским провинцијама. Сматрајући да оне пружају „различите уметничке интерпретације једне теме“, Мушанов тврди да турска архитектура на Балкану никада није тежила да се изједначи са престоницом,¹⁴ при чему треба имати на уму круту друштвену хијерархију и односе моћи који владају у оновременом турском друштву.¹⁵ Примера ради, иако недоказана, одржала се прича о Осман-паши Ресулбеговићу којег је задужбина коју је саградио у Требињу наводно коштала живота. Наиме, његова задужбина је била велелепнија од џамије султана Ахмета III у истом граду, те је убрзо у Требиње стигао ферман којим га је султан осудио на смрт 1729. године.¹⁶ Данас већина истраживача дели мишљење да је турска архитектура била прилично условљена истицањем разлика између престонице и провинције, односно друштвеног положаја и статуса самих задужбинара.

¹² Марија Коцић, Оријентализација материјалне културе на Балкану (Београд: Heraedu, 2017), 51–52.

¹³ M. Hartmuth, "De/Constructing a 'Legacy in Stone'", 699.

¹⁴ Nikola Muschanov, „Der Ausbau der Mahfilgalerie und seine Einwirkung auf die Plan und Raumkomposition der Moscheen des 16. bis 19. Jhs. auf dem Balkan“, *Seventh International Congress of Turkish Art* (Warsaw: Polish Scientific Publishers, 1990), 161.

¹⁵ Gulru Necipoglu, *The Age of Sinan. Architectural Culture in the Ottoman Empire* (Princeton-Oxford: Princeton University Press, 2005), 21–22.

¹⁶ Hivzija Hasandedić, *Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini* (Sarajevo: El-Kalem, 1990), 237–238.

Велики везири са Балкана сведоче управо наведеном: премда су имали материјална средства да саграде велелепне грађевине које су, понајвише по димензијама, могле да парирају султанским, нарочито у крајевима из којих су сами потицали, они су се опредељивали да своје најистакнутије задужбине саграде у престоници, „у сенци доминантних грађевина султана“.¹⁷

Специфичан однос провинција – центар од кључног је значаја за разумевање стила провинције у наративу турске културне историје. Историчари уметности данас су сагласни да нема јединственог провинцијског стила, односно да, чак и када одређене џамије на Балкану несумњиво подражавају одређени модел, велики број њих, посебно на простору Босне и Македоније, јасно показују локалне особености.¹⁸ Као пример се најчешће наводе грађевине које се приписују признатом архитекти Синану (1488/90–1588), односно тврдња да њихов изглед прилично варира у односу на место на коме су изграђени. У овом контексту важно је истаћи да је овај стил провинције временом постао узорит модел према коме се градило у новоосвојеним крајевима Царства. Када су Османлије освојиле Угарску и отпочеле процес изградње џамија које би служиле потребама муслимана у већим административним центрима, оне су, уз одређене изузетке, имале мало сличности са џамијама које су грађене у Истанбулу. Далеко више подсећале су на џамије већ саграђене на простору Босне, што се може тумачити не као производ прихватања или преовладавања одређеног стила, колико као последица области из које су доминантно долазили управитељи новоосвојених угарских земаља.¹⁹ Са друге стране, провинцијалност балканских џамија доведена је у питање захваљујући елеганцији њиховог стила: док су једни сматрали да су локални градитељи успели да маестрално искомбинују стриктан канон престонице са локалним стилем,²⁰ други су тврдили да одређена архитектонска

¹⁷ M. Hartmuth, "De/Constructing a 'Legacy in Stone'", 700.

¹⁸ Исто.

¹⁹ Gerö Gyözö, "The Question of School and Master in the Study of the History of Islamic Architecture in Hungary", *The Muslim East: Studies in Honour of Julius Germanus* (Budapest: Loránd Eötvös University, 1974), 198–199.

²⁰ G. Goodwin, *Ottoman architecture in the Balkans*, 55.

решења у Бугарској, Македонији и Грчкој без стида могу парирати дOMETИМА градитељства Истанбула.²¹

Још једно значајно питање које се намеће односи се на одређење османске, односно турске архитектуре. Премда ће се у овом тексту под појмом турске архитектуре подразумевати и целокупан период градитељства на Балкану од пада средњовековних балканских држава под власт Османског царства, неопходно је указати на постојање различитих приступа овом питању. Најсложенију дефиницију дао је поменути Махил Кил, који сматра да турска архитектура обухвата „споменике саграђене на територијама у некадашњим границама Османског царства, подигнутих на основу указа османског патрона, а деловањем османских архитеката и других грађевинара на основу стилских и естетских начела својствених самом Османском царству“.²² Са друге стране, прилично је дискутабилно тумачење турског историчара архитектуре, Догана Кубана, по коме се не-национално османско у уметности трансформисало у јединствено турско, те се под турском архитектуром подразумевају сви споменици саграђени на територији којом су владали „турски преци“.²³ Још радикалнији приступ изнела је турска историчарска уметности Зејнеп Кубан, са предлогом да се под османским наслеђем подразумевају све грађевине саграђене делатношћу „османских становника“, укључујући и цркве.²⁴ Слично сугерише и турска историчарка Тулај Артан, која наглашава допринос немуслиманских архитекти изградњи многобројних џамија у периоду Османског царства.²⁵ Премда у фокусу овог рада није процес изградње џамија као турских сакралних објеката, већ напротив, њихова судбина у току ослободилачких ратова и процеса изградње самосталних држава балканских народа, у раду ће бити јасно назначено ко је ктитор џамије и његово порекло, односно да ли је џамија настала конверзијом хришћанске цркве.

²¹ M. Kiel, *Studies on the Ottoman Architecture of the Balkans*, 422.

²² *Исцо*, 127.

²³ Dogan Kuban, "Opening Address", *7 Centuries of Ottoman Architecture. 'A Supra-National Heritage'* (Istanbul: Yem Yayin, 2000), 21.

²⁴ Zeynep Kuban, "Considerations on the Definition of Ottoman Architecture in the 19th Century", *EJOS*, 4 (2001), 1.

²⁵ Tulay Artan, "Arts and Architecture", *The Cambridge History of Turkey. Vol. III: The Later Ottoman Empire, 1603–1839* (Cambridge – New York: Cambridge University Press, 2006), 477–478.

Доступне студије о османском наслеђу у југоисточној Европи, премда указују на дуго потцењивање „османских трагова“, јасно упућују на широк спектар у областима попут политике, религије, привреде, друштва и језика у којима је османско наслеђе апсолутно приметно.²⁶ Међутим, сама терминолошка одредница османско наслеђе сугерише претпоставку о једнообразном и стабилном државно-политичком, административном, економском те, самим тим, свеукупном друштвено-културном систему. Ова једнообразност је у државно-административном смислу и могла бити постигнута, али се о стабилном и јединственом културном систему може говорити искључиво у ограниченој мери, будући да су га подривале најпре регионалне, верске и друштвене разлике међу становницима Царства.²⁷ Врсни познавалац ове теме, Клаус Рот, инсистира да је, за разлику од ранијег виђења османске културе као хомогене и статичне, она у својој природи била сасвим другачија – хетерогена, динамична и, у извесној мери, друштвено диференцирана култура.²⁸

Модернизација и деосманизација балканских народа – две стране истог новчића

Кад почнеш да имитираш Европљанина у његовој одећи,
онда не можеш одолети да не опонашаш све остало.
Крстјо Кујумџиев²⁹

Процес деосманизације такође је комплексан, будући да га прате многе неусаглашености и различити приступи. Треба подсетити да ни сама хронолошка одредница није прецизно постављена: да ли је процес деосманизације отпочела сама Царевина инспирисана првим реформама по угледу на Запад? Уколико прихватимо овај приступ, онда је овај процес заправо отпочео за време Сели-

²⁶ W. Vucinich, „Some Aspects of the Ottoman Legacy in the Balkans”, 81–114.

²⁷ Klaus Roth, „Osmanische Spuren in der Alltagskultur Südosteuropas“, *Die Staaten Südosteuropas und die Osmanen* (München: Südosteuropa-Gesellschaft, 1989), 320.

²⁸ Исто.

²⁹ Kristjo Kujumdžiev, „Istorija kato živa pamet“, *Literaturna misai*, 21 (1977), 31–44.

ма III (1789–1807), односно знатно раније у односу на прве покрете за ослобођење балканских народа, те би Танзимат представљао његову другу фазу.³⁰ Турски историчари из првих деценија Турске као републике нудили су упрошћенија, линеарна тумачења деосманизације. Међутим, од осамдесетих година прошлог века овакав приступ је напуштен, наглашавањем најпре реформских делатности султана Махмуда II (1808–1839),³¹ али и детаљнијим истраживањем владавине Абдул Хамида II (1876–1909). Уколико би било потребно генерализовати нов приступ овом питању, онда би он био обележен настојањима да се представи једна доста динамичнија слика деосманизације. Премда одређени број интерпретација карактерише пристрасност, јасно је да су турски реформатори, нарочито пионири на овом пољу, заправо тежили да консолидују и побољшају прилике у Царству, али се, парадоксално, на њихове потезе у последњим годинама Царства гледало као на фактор који је допринео еманципацији балканских народа од турске власти.³²

Хронолошке одреднице деосманизације такође није једноставно поставити јер је овај процес отпочињао у различито време на различитим територијама. Кључни тренуци за Балкан су 1815, 1830, 1878, 1913. и 1923. година. Међутим, културни процеси који су пратили деосманизацију нису се увек на исти начин манифестовали. Примера ради, Срби су после Другог српског устанка (1815) наставили да носе фес, док су Бугари ово визуелно обележје одбацили већ на самом почетку рата за ослобођење (1877–1878).³³ Уколико сагледавамо саму динамику овог процеса, онда долазимо до закључка да је она била најбржа у Грчкој, где је најпре дошло до формирања независне државе 1832. године. Са друге стране, примери Босне и Херцеговине и Кипра показују да се деосманизација у пракси могла преклопити са политичко-културним утицајима друге државе (Аустро-Угарске, односно Велике Британије). Колико је ово био неуједначен процес, најбоље сведочи чињеница да се прва деосма-

³⁰ Stanford Shaw, *Between Old and New: The Ottoman Empire under Selim III* (Cambridge–New York: Harvard University Press, 1971).

³¹ Michael Ursinus, *Regionale Reformen im Osmanischen Reich am Vorabend der Tanzimat. Reformen der rumelischen Provinzialgouverneure im Gerichtssprengel von Manastir (Bitola) zur Zeit der Herrschaft Sultan Mahmuds II (1808–1839)* (Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 1982), 1–21.

³² B. Lory, „The Ottoman Legacy in the Balkans“, 374.

³³ Исто, 374–375.

низована генерација Албанаца временски преклопила са трећом или четвртом генерацијом Срба. Врсни познавалац ове теме, Бернард Лори, уочава пет фаза деосманизације у историји балканских народа. Док су прву фазу карактерисали људи који су имали своја лична искуства са Османским царством (у пракси, његови поданици), друга фаза је отпочела формирањем независних балканских држава, те је карактерише генерација која је својих личних *турских* искустава неретко била лишена. Она је, према Лорију, отпочела 1860. године у Србији, смрћу кнеза Милоша Обреновића; 1862. у Грчкој смрћу краља Отона; 1912. у Бугарској окончањем Првог балканског рата; 1914. на Кипру прекидом веза са Турском због избијања Првог светског рата; 1918. у Босни и Херцеговини ослобађањем од аустроугарске власти, односно стварањем Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца и 1939. године у Албанији, која је тада постала део италијанске окупационе зоне.³⁴

Овој временској градацији деосманизације Балкана треба придодати и просторну: готово све балканске државе су независност стицале постепено, кренувши од сопственог територијалног нуклеуса који се, у политичком смислу, први еманциповао од турске власти, да би се потом нуклеуси ширили сукцесивним територијалним експанзијама и/или анексијама. Процес изградње модерних балканских држава био је проткан деосманизацијом, која се ширила и на новоосвојене територије. Међутим, ослобођене територије не само да нису консултоване око територијално-административног укључивања у нову државу, већ су овом процесу практично биле изложене и области које никада или веома дуго нису биле део турског државног система. Такав је случај са Јонским острвима, који нису познавали турску управу и чији су интелектуални представници изразили незадовољство у вези са припајањем Грчкој краљевини 1864. године, верујући да је она заправо била на далеко нижем културном нивоу. Слична ситуација била је са интелегенцијом Источне Румелије, која је оштро протествовала због начина на који је изведено уједињење у Софији 1885. године.³⁵ Са

³⁴ Бернард Лори не дефинише временску одредницу за Румунију. Вид. В. Lory, „The Ottoman Legacy in the Balkans“, 375.

³⁵ Исто, 378.

друге стране, интеграција бивших турских територија у новоформиране независне државе нимало није била једноставна. Можда су највећи шок доживели Грци након 1923. године са повратком преко милион избеглица са простора некадашњег Османског царства, са којима су се, поред турског језика и оријенталне музике, вратиле и неке у Грчкој забрањене праксе, попут пушења хашиша или извођења ребетика.³⁶

Сходно сагласности истраживача да су се деосманизација и вестернизација балканских народа одвијале истовремено као део јединственог процеса модернизације, долазимо до закључка да су се балкански народи модернизацијом својих држава и друштава заправо нужно деосманизовали. Наравно, ова поставка упозорава да се ипак мора имати на уму да је Османско царство повлачило одређене модернизацијске потезе, иако се на Балкану то углавном није увиђало.³⁷ Судбину турских сакралних објеката проматрамо као неизоставни део процеса деосманизације, имајући посебно на уму њихово физичко разарање као и враћање у првобитно стање (хришћанске цркве). На одређеним местима постоје одређена како хронолошка, тако и просторна одступања у циљу свеобухватнијег приказа феномена којим се рад бави.

Потпуна деструкција џамија

Однос који су балкански народи показали у процесу своје политичке еманципације у 19. веку према џамијама као симболима турске владавине врло је изазован за проучавање. На неким територијама приметније је физичко разарање џамија, док је на другома оно потпуно изостало. Просторне специфичности које су биле условљене односом турске управе пружају одговоре на многа питања. Физичко уништавање турских грађевина, па и споменика културе, у култури сећања а неретко и јавним дискурсима, било је

³⁶ Risto Pekka Pennanen, „The Nationalization of Ottoman Popular Music in Greece”, *Ethnomusicology*, 1 (2004), 1–25.

³⁷ B. Lory, „The Ottoman Legacy in the Balkans”, 377.

карактерисано и у извесној мери правдано ослобађањем од суровог освајача.

Када говоримо о разарању џамија као најочитијих симбола турске владавине на Балкану, неизоставно се морају узети у обзир специфичности појединачних територија. Док су, примера ради, у престоницама полуаутономне, касније независне Кнежевине Србије џамије постојале, у Букурешту их није ни било. Заправо, на читавом простору Влашке и Молдавије ни султани ни њихови муслимански поданици нису градили џамије, као што, примера ради, нису имплементирали ни тимарски систем. На крају крајева, сама истраживања архитектуре Букурешта довела су до закључка да он не припада типу османског, односно турског градитељства, будући да се налазио на самој граници Османског царства.³⁸ За разлику од овог града, прва модерна престоница Србије, Крагујевац, имала је другачију судбину. Иако и данас у науци постоји огроман проблем око датовања изградње џамије у Крагујевцу као и њеног ктитора (највероватније је патрон био Мустафа-бег, син Бали-бега Малкочевиха),³⁹ још већу конфузију уноси тврдња да је пред крај 17. века била изграђена још једна џамија на месту старије, страдале у аустријско-турском рату (1663–1664).⁴⁰ У сваком случају, за време аустријске окупације џамија је претворена у цркву, освећена уз присуство ваљевског епископа Доситеја Николића 15/26. фебруара 1724. године. Када су се Београдским миром (1739) Турци поново вратили у Крагујевац, црква је претворена у џамију и извесно је да је преживела Први и Други српски устанак. Ни година њеног уништења није прецизно утврђена: Јоаким Вујић забележио је да је током боравка у Крагујевцу 1826. године видео једну скоро у

³⁸ Emanuela Costantini, „Dismantling the Ottoman Heritage? The Evolution of Bucharest in the Nineteenth Century“, *De-Ottomanisation and the Reshaping of the Urban Landscape*, https://openscholar.huji.ac.il/sites/default/files/europe/files/emanuela_costantini_dismantling_the_ottoman_heritage.pdf (преузето 12.7.2024. године у 18:19 h); Maurice Cerasi, *La città del Levante. Civiltà urbana e architettura sotto gli Ottomani nei secoli XVIII-XIX* (Milan: Jaca Book, 1988).

³⁹ Оливера Думић, „Крагујевац у доба турског земана и злосрећна судбина Мустафа бегове џамије“ у Зборнику радова са Научног скупа Крагујевац престоница Србије 1818–1841 (Крагујевац: Историјски архив Шумадије, 2006), 294–299.

⁴⁰ Јован Томић, „Крагујевац и двор кнеза Милоша“, Нови лист, бр. 249–251 (1923), 3.

потпуности разрушену џамију без минарета,⁴¹ а слично чини и Ото Дубислав Пирх 1829. године.⁴² Тихомир Ђорђевић бележи да је до 1820. године крагујевачка џамија била „скоро са свим [sic] порушена“.⁴³ Да се ктитор овог верског објекта није знао, сведочи и Пирх својим исказом да је џамију за турско становништво подигао кнез Милош, те да је ово изванредан доказ његове верске трпељивости.⁴⁴ Ближе информације, нажалост, не доноси ни Феликс Каниц: од њега, међутим, добијамо јасну потврду да је крагујевачка џамија у врло лошем стању као и целокупна зона у којој се налази, будући да се на њу надовезује ромско насеље: „Поред црквењакова стана леже четири велика стуба са порушене џамије у Циганској махали; они ће вероватно бити употребљени за изградњу 46 m високог торња (...). У тај торањ треба да се сместе пет звона која сад висе у једној дрвеној конструкцији и од којих је оно од 2500 kg најтеже у целој Србији.“⁴⁵ Да је џамија физички опстала све до осамдесетих година 19. века казује нам Јован Томић, који се сећао да су у току 1885. године „лепи зидови и јаки темељи од те цркве – џамије рушени да се на њима подигне зграда баналне модерне паланачке архитектуре, намењена простој кафани“.⁴⁶ Јасно је да ни путописци ни сведоци времена нису експлицитно указали да је локално и већинско становништво иницирало и/или учествовало у рушењу овог турског верског објекта.

За разлику од судбине џамије у првој модерној српској престоници, историја Батал-џамије изграђене крајем 16. века у Београду највероватније од стране београдског управника Ејнехан-бега, далеко је познатија и истраженија. Њу је, укратко и на сликовит начин, још почетком 20. века описао извесни М. П. у Новој искри: „Ко неби [sic] знао у престоници за онај крај што се зове Батал-џа-

⁴¹ Јоаким Вујић, Путешествије по Србији (Будим: Печатано у Славено-Сербској и источни прочи језика печатни Кралевског Всеучилишта Пештанског, 1828), 159.

⁴² Ото Дубислав Пирх, Путовање по Србији у години 1829 (Београд: Просвета, 1983), 167–168.

⁴³ Тихомир Ђорђевић, „Развитак вароши у Србији за владе кнеза Милоша Обреновића (1815–1839)“, Српски књижевни гласник, 1 (1922), 598.

⁴⁴ О. Д. Пирх, Путовање по Србији..., 168.

⁴⁵ Феликс Каниц, Србија, земља и становништво, књ. 1 (Београд: Српска књижевна задруга, 1985), 308.

⁴⁶ Радосав Марковић, Црква кнеза Милоша у Крагујевцу (Крагујевац: Управа крагујевачке црквене општине, 1935), 28.

мија? Ново доба оборило је џамију и читав низ осниских [sic] турских кућа, што су се око џамије чичкале; од оне огромне баште нема данас ни трага. Пре неколико година престоничка општина је засадила тај квадрат багремом и дивљим кестеном. А сто година пре тога ту су расле смокве и бадеми, вишње и ораси. Данас нема жива човека, који би памтио да је крајем осамнајестог [sic] и почетком минулог столећа ту била раскошна башта. У средини баште диза-ла се једна од највећих џамија, позната под именом Бела џамија. (...) Сада нема ни баште, ни Беле џамије. Од почетка устанка, па до шесте године Карађорђе је непрестано нападао на Београд, докле га најпосле није освојио. Бела џамија пала је 1806 [sic] године. Оборио ју је сам Карађорђе, што је околне турске становнике веома заплашило. Оног истог дана кад је Карађорђе џамију из топа оборио отерао је Турке из вароши (...).⁴⁷

Устаничке борбе су несумњиво задале ударац овом турском верском објекту, али Батал-џамија није била у потпуности разрушена. О томе најбоље сведочи београдски везир, Јусуф-паша, који је султана известио о њеном стању, те је из Цариграда ускоро стигао ферман о њеној ургентној поправци 1836. године. Међутим, кнез Милош је сматрао да ово питање превазилази односе са београдским везиром, односно да спор треба третирати на релацији Српска кнежевина – Турска царевина, будући да је султанова наредба схваћена као кршење одредби хатишерифа.⁴⁸ Уверен да је територија ван граница београдске вароши у рукама Срба, односно ван домета турске власти, кнез Милош је одолевао притисцима из Цариграда, тако да ни до какве санације Батал-џамије није дошло. Ипак, Феликс Каниц се као путописац дивлио њеној лепоти, упркос видном пропадању:

„Усред хришћанског Београда стајала је до 1878. године Батал-џамија као неоспорно најлепша турска грађевина у Српском вилајету, усамљена и величанствена, као да жали за сјајним данима Полумесеца којег се још сјећала. (...) Кад је Карађорђе освојио Београд, шерефе и врх минарета су се сручили са своје горде висине,

⁴⁷ М. П. „Листићи: Батал џамија”, *Нова искра*, 1. септембар 1904, 274.

⁴⁸ Радослав Љушић, *Кнежевина Србија 1830–1839* (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2004), 356–357.

а централни део је, пркосећи зубу времена, остао постојан, изузев насилно разваљеног главног портала.“⁴⁹

Већ седамдесетих година 19. века на ширем простору око овог објекта налазила се сточна (марвена) пијаца, те су грађани десетак година касније указивали на проблем хигијенских прилика, односно да овај део Београда постаје „легло и расадница нечистоће“ и различитих заразних обољења.⁵⁰ Некадашња Батал-џамија временом је постала и „свратиште путујућих циркуса“⁵¹ јер су на том месту од 1863. године одржавани вашари, и то три пута годишње.⁵² Ипак, треба поменути да се тадашњи управник Библиотеке, Јанко Шафарик, заложио да се Батал-џамија санира и да се изврши њена пренамена у народни музеј, што је подржао и кнез Михаило.⁵³ Међутим, највероватније из обзира према сизерену, ова идеја је напуштена.⁵⁴

Највероватније је неуређеност овог дела града представљала основни разлог да се крајем шездесетих година 19. века⁵⁵ јави идеја о изградњи парка и скупштинске зграде, али ни реализација овог плана није текла глатко. Струка је указивала на многобројне пропусте и потенцијалне проблеме приликом изградње дома Народне скупштине на месту некадашње Батал-џамије,⁵⁶ али су се истовремено чуле и критике о „грубом расипању државног новца“.⁵⁷ У исто-

⁴⁹ Ф. Каниц, Путовање по Србији..., 73.

⁵⁰ И. Ћ. „Дописи грађана: Марвени трг расадник нечистоће“, Београдске општинске новине, 7. октобар 1880, 148–149.

⁵¹ Б. В. Пеликан, „Београд који се рађа, и Београд који изумире...“, Београдске општинске новине, 15. јул 1930, 714.

⁵² Д. Ј. Ранковић, „Шетња кроз стари Београд“, Београдске општинске новине, 1. новембар 1939, 690.

⁵³ У међуратној југословенској штампи појављује се и податак да је кнез Михаило у Батал-џамију желео да смести српски архив. Видети: „После 25 година... Одобрена је лицитација за довршење Нове скупштине“, Време, 1. фебруар 1933, 5.

⁵⁴ Марија Илић Агапова, Илустрована историја Београда (Београд: Дерета и Библиотека града Београда, 2002), 312; Бранко Ђурђулов, Олга Перић, Београд у деветнаестом веку: из дела страних писаца (Београд: Библиотека града Београда, 1967), 256.

⁵⁵ Већ Закон о регулацији вароши Београда из 1869. године помиње уређење зоне око Батал-џамије у циљу подизања скупштинске зграде. Значајан зборник докумената и законских прописа који се односе на уређење Београда од 1867. године приредио је тадашњи председник београдске општине, Бора Пајевић. Вид. Бора Пајевић, Регулација Београда 1867–1923. год. (Београд: Графички институт ‘Народна мисао’, 1923).

⁵⁶ Димитрије Леко, „Батал-џамија и дом за Народно Преставништво [sic] у Београду“, Српски технички лист, 1. јануар 1907, 46–52.

⁵⁷ Димитрије Леко, „Грађење дома за Народно Представништво“, Технички лист, 25. децембар 1909, 410–413.

риографији је остала спорна година коначног рушења ове џамије. Она се приписује „енергичном намеснику“⁵⁸ Миливоју Петровићу Блазнавцу, али је још увек нејасно када је он донео ову одлуку. Данас преовладава мишљење да је Блазнавац рушење наредио око 1870. године,⁵⁹ с тим да постоје примери да је међуратна југословенска штампа као годину коначног рушења овог објекта експлицитно наводила 1871. годину.⁶⁰ Упркос свим грађевинским недаћама, камен темељац згради Народне скупштине поставио је краљ Петар I Карађорђевић 1907. године, уз присуство краљевске породице, народних посланика и дипломатског кора.

Евидентно је да су обе престоничке џамије пострадале у току и непосредно након устанака, односно у процесу ослобођења од турске власти. Батал-џамија је дефинитивно била прилично разорена борбама између устаничке и турске војске, док се за крагујевачку џамију то не може тврдити. Управо се из нејасне хронологије може закључити да су обе џамије биле разорене у једном налету, да би потом биле препуштене тихом пропадању.

Физичка деструкција џамија није заобишла ни друге територије на којима су настајале независне државе. У рату Грка за ослобођење од османске власти (1821–1830) многи објекти који су симболизовали или се везивали за турску власт и администрацију су порушени. Указаћемо на пример џамије изграђене у склопу Партенона, која се данас третира као бинарни конструкт који подстиче преиспитивање односа према античкој прошлости као и њеном „допуњавању“ не само од стране хришћана, већ и муслимана.⁶¹ Конверзија Партенона се одиграла средином 15. века, у налету турских освајања, када је тамошња црква претворена у џамију изградњом минарета.⁶² Ова црква/џамија је била прилично оштећена за време рата са Венецијом 1687. године, када је Османлијама служила

⁵⁸ Б. Бурђулов, О. Перић, Београд у деветнаестом веку..., 256.

⁵⁹ Дивна Ђурић Замоло, Београд као оријентална варош под Турцима (Београд: Музеј града Београда, 1977), 28–30; Марко Поповић, „Здање Народне скупштине: правци истраживања и принципи обнове“, Наслеђе, 4 (2002), 29.

⁶⁰ „Свечано освећење нове зграде Народне скупштине“, Правда, 19. октобар 1936, 2.

⁶¹ Elisabeth Key Fowden, „The Parthenon Mosque, King Solomon, and the Greek Sages“, *Ottoman Athens: Archeology, topography, history* (Athens: American School of Classical Studies at Athens, 2019), 67.

⁶² „The Acropolis, Athens“, *Encyclopedia of Greece and the Hellenic Tradition* (New York–London, Routledge, 2000), 14.

као барутана. Након враћања Атине у турске руке само годину дана касније, донета је одлука о изградњи нове џамије у унутрашњости Партенона. Од некадашњих рушевина Турци су подигли нову џамију, окренуту ка Меки, а остатке Партенона користили као камењолом за производњу мермера и креча.⁶³

Османска фаза Партенона дуго није привлачила истраживаче, не само у контексту проучавања изградње две џамије, већ и уопште културне улоге Партенона у очима Турака.⁶⁴ Штури су и подаци који се односе на судбину турских џамија за време и након формирања независне Краљевине Грчке. За другу џамију на Партенону се зна да је срушена демолирањем 1843. године. Ипак, одређени број џамија је у Грчкој имао далеко више среће, о чему ће бити више речи у наставку текста.

Премда се због времена стицања државне самосталности не уклапа у хронолошки оквир овог рада, вредан је помена и пример Старе Загоре. Најстарија џамија на простору некадашње средњовековне Бугарске изграђена је управо на овом месту 1408/09. године.⁶⁵ Како је Евлија Челебија забележио у свом путопису, колико је овај град био развијен и значајан у турско доба најбоље сведочи податак да је у њему било преко 3.000 кућа и 47 џамија, као и велики број учених људи и књижевника. Међутим, за време руско-турског рата 1877/78. године, град је био до те мере физички разорен да у њему није преживео ниједан турски објекат изузев управо поменути џамије.⁶⁶ Све до 1971. године џамија се налазила у сокаку наслоњеном на главну градску улицу, али је каснијим урбанистичким решењем њена околина измењена. Иако једини преживели верски објекат у овом граду, џамија у независној Бугарској никада није служила у верске сврхе. Године 2011. претворена је у Музеј вера, у циљу промоције мултикултуралности и мултиконфесионалности на простору данашње Бугарске. Ипак, турски истраживачи упозоравају да су се Бугари сурово обрачунали са осман-

⁶³ Owen Hopkins, *The Museum: from its Origins to the 21st Century* (London: Frances Lincoln, 2021), 104.

⁶⁴ E. Key Fowden, „The Parthenon Mosque, King Solomon, and the Greek Sages”, 69.

⁶⁵ Machiel Kiel, „Some early Ottoman monuments in Bulgarian Thrace, Stara Zagora-Jambol Nova Zagora”, *Belleten Ttirk Tarih Kurumu*, 38 (1974), 635–656.

⁶⁶ M. Kiel, *Studies on the Ottoman Achitecture of the Balkans*, 636.

ским наслеђем и као пример наводе да је у престоници у самој једној ноћи током 1878. године динамитом уништено седам минарета.⁶⁷

Слична ситуација одвијала се у Црној Гори. Примера ради, док је био под турском влашћу, градски простор Никшића је имао пет џамија. Неке од њих су временом пропадале, како услед ратних прилика тако и услед неодржавања, али је бомбардовање града 1877. године заправо одредило судбину већине њих. Четири су после бомбардовања биле у толико лошем стању да су једноставно, препуштене зубу времена, врло брзо пропале до темеља. Једино је преживела Хаџи Исмаилова џамија.⁶⁸ Слично се догодило и са главном чаршијском џамијом у Бијелом Пољу, Хаџиданушом, која је до те мере била девестирана да је савезничко бомбардовање у току Другог светског рата само запечатилу њену судбину, када су њени последњи остаци дефинитивно уклоњени.

Конверзија џамија

Иако не постоје прецизни статистички подаци, конверзија џамија у цркве по ослобођењу од турске власти међу балканским народима била је дефинитивно ређа појава у односу на њихово рушење. Уколико је до конверзије и дошло, углавном су то биле џамије које су настале на темељима срушених хришћанских храмова или претходном конверзијом цркава или манастира. Примери у којима је џамија конвертована у цркву без своје претходне хришћанске прошлости далеко су ређи.

У Србији је веома занимљив пример Цркве Васнесења Господњег у Чачку, који је три пута преобраћан у џамију. Наиме, подигнута крајем 12. века, црква је највероватније око 1560. године први пут претворена у џамију, да би била враћена у цркву Пожаревачким ми-

⁶⁷ Мехмет Јилмаз (Mehmet Emin Yilmaz) се годинама бавио турским споменицима који су претворени у цркве, те данас постоје значајне савремене публикације, писане из угла турске историографије. Ипак, њихов велики значај огледа се у чињеници да су двојезичне, турско-енглеске, те тиме ову тему чине далеко доступнијом: Mehmet Emin Yilmaz, *Kiliseye Çevrilen Türk Eserleri/The Turkish Monuments Converted into Churches*, vol. 1–3, (Ankara: YTB Yayınları, 2023).

⁶⁸ Slobodan Drobnjak, Sait Šabotić, „Kulturne prilike i kulturni stvaraoci Nikšića iz osmanskog perioda“, *Almanah*, 25–26 (2004), 322–348.

ром (1718). Када је Београдским миром (1739) Чачак поново пао у турске руке, црква бива претворена у џамију и такво стање траје све до Првог српског устанка, када је враћена у првобитно стање. Међутим, слом устанка 1813. године донео је нову конверзију. Тек је брат кнеза Милоша, Јован Обреновић, организовао освећење цркве септембра 1834. године, након чега је уследило више фаза обнове. Премда је свој садашњи изглед храм добио 1929. године, историчари уметности сматрају да, упркос бројним архитектонским интервенцијама, храм никада није изгубио обележја џамије.⁶⁹

Примера конверзије у Грчкој је значајно више. Црква св. Николе у Хањи на Криту саграђена у 14. веку конвертована је у џамију након турског освајања ове области, да би после 1913. године поново постала православни храм.⁷⁰ Вредна је помена џамија у Кавали, коју је средином 16. века саградио велики везир Ибрахим-паша Паргалија. Она је конвертована у цркву 1926. године, да би средином прошлог века била освештана и посвећена св. Николи.⁷¹ Међутим, можда је најпознатији пример пелопонеског града Нафплиона, где је локална џамија претворена у католичку цркву за потребе баварских војника који су били у пратњи краља Отона I (1832–1862). Године 1839. лично је краљ посветио овај храм Преображењу Господњем, алудирајући на преображење Грчке у независну државу, ослобођену турске власти.⁷²

Прилично специфичан пример конверзије на Балкану представља црква у румунском граду Браили. Наиме, након победе Руса у рату против Турака и потписивања мировног уговора у Једрену (1829) на основу кога су кнежевине Влашка и Молдавије постале аутономне области у саставу Османског царства, џамија је у овом граду претворена у цркву, на иницијативу великог кнеза Михаила Павловича. Освештана 1831. године у намери да заувек подсећа становништво на ослобођење од Турака, црква данас представља

⁶⁹ О историји овог чачанског храма публиковано је опсежно истраживање. Вид. Делфина Рајић, Милош Тимотијевић, Црква Светог Вознесења Христовог у Чачку (Чачак: Народни музеј, 2011).

⁷⁰ Ahmet Yorulmaz, *Children of War* (London: Neem Tree Press, 1997), 77.

⁷¹ Velika Ivkowska, „Ottoman Heritage in Southern Balkans: The Multicultural Port Town of Kavala”, *Cultural Landscape in Practice: Conservation vs. Emergencies* (Cham: Springer, 2019), 318.

⁷² Heath Lowry, *Ottoman Architecture in Greece* (İstanbul: Bahçeşehir University Press, 2009), 5.

јединствени пример православног храма настао конверзијом џамије, као и једину цркву у југоисточној Румунији која нема куполу.⁷³

Пренамена џамија

Тренутне базе података надлежних министарстава у земљама које су биле предмет анализе пружају јаснији увид у степен заштите који турски сакрални објекти у њима уживају. У оквиру тих података налазе се и подаци из којих је лако уочити да ли је објекат доживео пренамену током своје прошлости и/или је има и данас. Међутим, треба напоменути да Црна Гора још увек нема јединствену базу података, односно регистар културних добара, те да је питање пренамене у овој земљи теже истражити.⁷⁴

Грчка представља водећу балканску земљу што се тиче пренамене џамија. Из грчког регистра непокретних културних добара сазнаје се да укупно 72 џамије уживају заштиту државе, али да су њих четири доживеле пренамену: две у Солуну, једна у Атини и једна на Лезбу.⁷⁵ Међутим, ове пренамене нису биле планске, односно биле су условљене судбином самих објеката. Тако је Хамза-бегова џамија у Солуну одмах по грчко-турској размени становништва (1923) предата на управу грчкој Националној банци, додуше без једног минарета који је у међувремену срушен. Иако је већ 1926. године проглашена за непокретно културно добро, у њој се наредних деценија налазио биоскоп Алказар, познат и по пројекцији еротских и порно-филмова. Грчко Министарство културе га је из приватног власништва откупило 2006. године и у наредним годинама је објекат у потпуности рестауриран. Слична судбина задесила је и једну од џамија на Лезбу, која је претворена у зграду Општинског биоскопа, док је Цистаракис-џамија у Атини у годинама на-

⁷³ Nicolae Minei, *Romania in One, Three, Seven, Or Ten Days* (Bucuresti: Meridiane, 1971), 106.

⁷⁴ Мисија ОЕБС-а у Црној Гори је крајем 2019. године истакла да у фокусу заштите културних добара у Црној Гори мора бити стварање базе података о културним добрима. *Zaštita crnogorskog kulturnog dobra u fokusu seminara koji podržava OEBS*, <https://www.osce.org/me/mission-to-montenegro/438041> (преузето 23. 7. 2024. године у 19:14 h).

⁷⁵ Подаци добијени претрагом дигиталне базе података о непокретним културним добрима у Грчкој. Вид. <http://listedmonuments.culture.gr/> (преузето 26. 7. 2024. године у 11:18 h).

кон грчко-турског рата служила као затвор и штала,⁷⁶ да би после Првог светског рата у њу био смештен Музеј рукотворина. Када је овај музеј прерастао у Музеј декоративне уметности, објекат џамије је остао у његовом саставу, где се и данас налази. У Србији се Ниш уписао као град позитивне пренамене, будући да је објекат Бали-бегове џамије као непокретно културно добро од великог значаја⁷⁷ предат на коришћење Галерији савремене уметности у Нишу. Данас се у њему налази Салон 77, те се најчешће приређују изложбе и камерни концерти.

Црногорски град Улцињ својом историјом такође се уписао у ред специфичне пренамене објеката. Наиме, за време владавине Млечана, у граду је подигнута црква Св. Марије (1510), која је по доласку Турака претворена у џамију 1693. године. Освајањем Улциња ова џамија је била позната под називом Царска џамија и била је у функцији све док град није ослобођен турске власти. Данас се у просторијама џамије налази Завичајни музеј Улциња, односно археолошка збирка.⁷⁸

Закључак

Премда је овај рад тежио да изврши што дубљу компаративну анализу односа према турском сакралном наслеђу, односно џамијама, у Србији, Црној Гори, Грчкој и Румунији, у томе се није у потпуности успело. Огромну препреку представља непознавање језика, односно чињеница да су базе података које се односе на непокретна културна добра доступне искључиво на званичним језицима држава. Са Србијом је проблем друге природе: евиденција непокретних културних добара налази се у оквиру Републичког завода за заштиту споменика културе у склопу Информационог система,⁷⁹

⁷⁶ Thanasis Giochalis, Tonia Kafetzakis, *Tracing the City through History and Literature* (Athens: ESTIA Bookstore, 2013), 109.

⁷⁷ Решење Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе НРС бр. 671/48 од 6. 5. 1948. године; **датум уписа у централни регистар** 23. 12. 1982. године.

⁷⁸ Dragoje Đokić, Radovan Popović, Petrica Duletić, dr Slobodan Jerkov, *Crna Gora moja postojbina: udžbenik za crnogorsku dijasporu: geografija, istorija, baština, muzika* (Podgorica: Centar za iseljenika Crne Gore, 2011), 197.

⁷⁹ Информациони систем Републичког завода за заштиту споменика културе Р. Србије, https://nasledje.gov.rs/index.cfm?jezik=Serbian_CIR (преузето 11.8.2025. године у 12:21 h).

али и оквиру сајта САНУ, односно презентације коју је реализовао мултидисциплинарни тим Националног центра за дигитализацију.⁸⁰ Међутим, уколико истраживач врши електронску претрагу, добија различите резултате. Када су џамије у питању, подаци у оквиру САНУ су комплетнији (у њиховој бази налази се 28 џамија, док се у оквиру Информационог система Републичког завода за заштиту споменика културе налази свега 13).

Према тренутним подацима, у Грчкој заштиту уживају готово 72 џамије, у Србији 28, у Румунији две, док су за Црну Гору подаци недоступни. Нажалост, грчка база података отежава увид у категоризацију самих културних добара,⁸¹ у румунском списку се ти подаци не наводе, док се за Србију поуздано може утврдити да од укупног броја џамија највиши степен заштите ужива њих четири: Бајраклија-џамија (Пећ), Синан-пашина џамија (Призрен), Хадум-џамија (Ђаковица) и Царска џамија (Приштина). Овде је, пак, важно напоменути да се све оне налазе на простору Космета, те да се српске установе заштите о њима *de facto* више не старају. Са друге стране, на њихову неуgroженост, односно опстанак у деценијама у којима су се налазиле у оквирима Србије, односно Југославије, несумњиво је утицала и чињеница да су се налазиле у урбаним срединама у којима је далеко бројнија била муслиманска популација.

Будући да се тренутно не могу упоредити подаци који се односе на категоризацију непокретних културних добара, изостаје одговор на важно питање колико је џамија проглашено као добро од великог или изузетног значаја у односу на, примера ради, друге верске објекте. Међутим, чак и општа процена казује много: у Централном регистру Р. Србије је уписано 2 613 непокретних културних добара, при чему џамије чине 1,07%, у румунској евиденцији се налази 438 непокретних добара, од којих две џамије (0,46%) док код Грка, који предњаче са укупним бројем непокретних добара (19 358), џамија у збиру им највише, седамдесет две, али је њихов удео заправо најнижи (0,37%).

⁸⁰ Презентација Националног центра за дигитализацију при САНУ, <http://spomenickulture.mi.sanu.ac.rs/> (преузето 11.8.2025. године у 12:27 h).

⁸¹ Премда су сви правни акти о утврђивању објекта за непокретно културно добро доступни у дигиталном објекту, нису доступни на енглеском језику. Вид. <http://listedmonuments.culture.gr/> (преузето 30.9.2024. године у 13:15).

Уколико упоредимо грчку и румунску базу података доступну свим истраживачима, и поред јасне језичке баријере, евидентно је да грчка садржи далеко више података о заштићеним културним добрима. Док у румунској бази сазнајемо само да две џамије уживају заштиту државе, џамија Карола I (Велика џамија) у Констанци и Азизије џамија у Тулчи, у Грчкој постоје прецизни подаци о начину настанка верског објекта (да ли је настао конверзијом хришћанске цркве), период настанка, као и година проглашења за културно добро. У овом контексту би требало нагласити да, уколико је џамија настала конверзијом, заштиту у правном смислу добија хришћанска црква, док назив џамије стоји у загради, односно у опису културног добра. Заштиту грчке државе тренутно ужива 14 оваквих објеката, с тим да је њих девет на Роду.

Оваква компаративна истраживања, између осталог, показују да се балкански историчари као ни представници других наука нису бавили утврђивањем што приближнијег броја џамија које су изграђене за време османске власти, као ни проценом колико је хришћанских храмова служило у исламске верске сврхе. На ово питање се логички надовезује и питање рушења џамија из турског периода. Не само да су изостале компаративне студије, већ је судбина многих објеката који завређују пажњу још увек неистражена и неретко пуна (погрешних) нагађања. Као пример може послужити џамија у Јањини. У самом Решењу о проглашењу за културно добро нема значајнијих података за овај објекат,⁸² али је чињеница да је џамија (Ναμαζ Γκιόχ) саграђена непосредно по турском освајању Јањине преживела грчки рат за ослобођење и постала споменик културе 1925. године. Међутим, градске власти устремиле су се на овај објекат: било је различитих захтева, од изградње цркве, преко уступања џамије за потребе биоскопског кафића, да би она коначно била предата Министарству комуникација, коме је у Јањини била потребна нова зграда. Тако је настала „вила“ на главном градском тргу, чија је градња заправо трајала све до седамдесетих година прошлог века. Ипак, поједини грчки историчари упозоравају да контроверзно рушење ове џамије никада није детаљно истражено.

⁸² ПД 11-6-1925 - ФЕК 152/А/16-6-1925, доступно на http://listedmonuments.culture.gr/fek.php?ID_FEKYA=1715 (преузето 30.9.2024. године у 13:15).

Турско сакрално наслеђе на простору Југоисточне Европе вишеструко је угрожено и данас. Ова угроженост отпочиње неадекватним третманом у науци, услед чега вредност овог наслеђа у јавности (п)остаје прилично непозната. Валоризација оваквих објеката је такође спорна, будући да су званичне власти допуштале тиха пропадања многих џамија, све док се оне саме не би у потпуности урушиле. На крају, услед осетљивости односа са Турском и муслиманским становништвом, у многим историјски изазовним ситуацијама балкански народи, односно мањи број њихових представника, реаговали су крајње негативно и деструктивно по турско културно наслеђе. Оваквих примера је пуно: од паљења Бајракли џамије у Београду и Ислам-агине џамије у Нишу⁸³ након дешавања на Космету 2004. године до каменовања некадашње џамије у грчкој Трикали након што је муслиманско становништво још једном исказало захтев да добије на коришћење свој верски објекат. Ипак, позитивна пракса, углавном фондова Европске уније и/или турске државе, у циљу рестаурације турског културног наслеђа приметнија је у Грчкој у односу на друге балканске земље. Овакви интензивнији пројекти несумњиво могу деловати обећавајуће, будући да адекватна пренамена уз рестаурацију може бити у сврси промоције целокупног турског културног наслеђа.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Периодика

Београдске општинске новине.

Време.

Нова искра.

Нови лист.

Правда.

Српски књижевни гласник.

Српски технички лист.

Технички лист.

⁸³ Ова џамија се налази под целодневним полицијским надзором од 2004. године.

Литература

- „The Acropolis, Athens“, *Encyclopedia of Greece and the Hellenic Tradition* (New York– London: Routledge, 2000), 11–15.
- Artan, Tulay, „Arts and Architecture“, *The Cambridge History of Turkey. Vol. III: The Later Ottoman Empire, 1603–1839* (Cambridge – New York: Cambridge University Press 2006), 408–480.
- Cerasi, Maurice, *La città del Levante. Civiltà urbana e architettura sotto gli Ottomani nei secoli, XVIII–XIX* (Milan: Jaca Book, 1988).
- Costantini, Emanuela, „Dismantling the Ottoman Heritage? The Evolution of Bucharest in the Nineteenth Century“, *De-Ottomanisation and the Reshaping of the Urban Landscape* https://openscholar.huji.ac.il/sites/default/files/europe/files/emanuela_costantini_dismantling_the_ottoman_heritage.pdf (преузето 12.7.2024. године у 18:19 h).
- Detrez, Raymond, Segaert, Barbara, *Europe and the Historical Legacies in the Balkans* (Berlin – Bern: Peter Lang, 2008).
- Đokić, Dragoje, Popović, Radovan, Duletić, Petrica, dr Slobodan Jerkov, *Crna Gora moja postojbina: udžbenik za crnogorsku dijasporu: geografija, istorija, baština, muzika* (Podgorica: Centar za iseljenika Crne Gore, 2011).
- Drobnjak, Slobodan, Šabotić, Sait, „Kulturne prilike i kulturni stvaraoci Nikšića iz osmanskog perioda“, *Almanah*, 25–26 (2004): 322–348.
- Gangloff, Sylvie, *The Perception of the Ottoman Legacy in the Balkans* (Paris: Editions L'Harmattan, 2005).
- Giochalis, Thanasis, Kafetzakis, Tonia, *Tracing the City through History and Literature* (Athens: ESTIA Bookstore, 2013).
- Goodwin, Godfrey, „Ottoman architecture in the Balkans“, *Art and Archeology Research Papers*, 9 (1975): 55–59.
- Goodwin, Godfrey, *A History of Ottoman Architecture* (London: The Johns Hopkins Press, 1971).
- Gyözö, Gerö, „The Question of School and Master in the Study of the History of Islamic Architecture in Hungary“, *The Muslim East: Studies in Honour of Julius Germanus*, (Budapest: Loránd Eötvös University, 1974), 198–199.
- Hartmuth, Maximillian, „De/Constructing a ‘Legacy in Stone’: Of Interpretative and Historiographical Problems Concerning the Ottoman Cultural Heritage in the Balkans“, *Middle Eastern Studies*, 5 (2008): 695–713.
- Hartmuth, Maximillian, „Centres and peripheries in Ottoman architecture: rediscovering a Balkan heritage“, <https://arthist.net/archive/32500/view=pdf> (преузето 11.6.2024. године у 16:22 h).
- Hasandedić, Hivzija, *Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini* (Sarajevo: El-Kalem, 1990).

- Hopkins, Owen, *The Museum: from its Origins to the 21st Century* (London: Frances Lincoln, 2021).
- Ivkovska, Velika, „Ottoman Heritage in Southern Balkans: The Multicultural Port Town of Kavala“, *Cultural Landscape in Practice: Conservation vs. Emergencies* (Cham: Springer, 2019), 313–326.
- Key Fowden, Elisabeth, „The Parthenon Mosque, King Solomon, and the Greek Sages“, *Ottoman Athens: Archeology, topography, history* (Athens: American School of Classical Studies at Athens, 2019), 67–95.
- Kiel, Machiel, „Some early Ottoman monuments in Bulgarian Thrace, Stara Zagora - Jambol
- Nova Zagora“, *Belleten Ttirk Tarih Kurumu*, 38 (1974): 635–656.
- Kiel, Machiel, *Studies on the Ottoman Achitecture of the Balkans: A Legacy in Stone* (Aldershot: Variorum, 1990).
- Kuban, Dogan, „Opening Address“, *7 Centuries of Ottoman Architecture. 'A Supra-National Heritage'* (Istanbul: Yem Yayim, 2000), 20–23.
- Kuban, Zeynep, „Considerations on the Definition of Ottoman Architecture in the 19th Century“, *EJOS* 4 (2001): 1–20.
- Kujumdžiev, Kristjō, „Istorija kato živa pamet“, *Literaturna misai*, 21 (1977): 31–44.
- Lory, Bernard, „The Ottoman Legacy in the Balkans“, *Entagled Histories of the Balkans: Shared Past, Disputes Legacies* (Leiden, Boston: Brill, 2015), 355–405.
- Lory, Bernard, *Le sort de l'héritage ottoman en Bulgarie. L'exemple des villes bulgares, 1878–1900* (Istanbul: Editions Isis, 1985).
- Lowry, Heath, *Ottoman Architecture in Greece* (Istanbul: Bahçeşehir University Press, 2009).
- Majer, Hans Georg, *Die Staaten Südosteuropas und die Osmanen* (Munich: Selbstverlag der Südosteuropa-Gesellschaft, 1989).
- Minei, Nicolae, *Romania in One, Three, Seven, Or Ten Days* (Bucuresti: Meridiane, 1971).
- Muschanov, Nikola, „Der Ausbau der Mahfilgalerie und seine Einwirkung auf die Plan und Raumkomposition der Moscheen des 16. bis 19. Jhs. auf dem Balkan“, *Seventh International Congress of Turkish Art* (Warsaw: Polish Scientific Publishers, 1990), 161–171.
- Necipoglu, Gulrū, *The Age of Sinan. Architectural Culture in the Ottoman Empire* (Princeton– Oxford: Princeton University Press, 2005).
- Pennanen, Risto Pekka, „The Nationalization of Ottoman Popular Music in Greece“, *Ethnomusicology*, 1 (2004): 1–25.

- Roth, Klaus, „Osmanische Spuren in der Alltagskultur Südosteuropas“, *Die Staaten Südosteuropas und die Osmanen* (München: Südosteuropa-Gesellschaft, 1989), 220–235.
- Shaw, Stanford, *Between Old and New: The Ottoman Empire under Selim III* (Cambridge–New York: Harvard University Press 1971).
- Stavrijanos, Leften, *Balkan posle 1453* (Beograd: Equilibrium, 2005).
- Sugar, Peter, *Southeastern Europe under Ottoman Rule 1354–1804* (Seattle – London: University of Washington Press, 1977).
- Todorova, Maria, „The Ottoman Legacy in the Balkans“, *Imperial Legacy: The Ottoman Imprint in the Balkans and the Middle East* (New York: Columbia University Press, 1995), 45–77.
- Todorova, Maria, *Imaginarni Balkan* (Beograd: Biblioteka XX vek, 1999).
- Ursinus, Michael, *Regionale Reformen im Osmanischen reich am Vorabend der Tanzimat. Reformen der rumelischen Provinzialgouverneure im Gerichtssprengel von Manastir (Bitola) zur Zeit der Herrschaft Sultan Mahmuds II (1808–1839)* (Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 1982).
- Vucinich, Wayne, „Some Aspects of the Ottoman Legacy in the Balkans“, *The Balkans in Transition: Essays on the Development of Balkan Life and Politics since the Eighteenth Century* (Berkeley: Association for Slavic, East European, and Eurasian Studies, 1963), 81–114.
- Yilmaz, Mehmet Emin, *Kiliseye Çevrilen Türk Eserleri/The Turkish Monuments Converted into Churches*, vol. 1-3 (Ankara: YTB Yayınları, 2023).
- Yorulmaz, Ahmet, *Children of War* (London: Neem Tree Press, 1997).
- Zaštita crnogorskog kulturnog dobra u fokusu seminara koji podržava OEBS*, <https://www.osce.org/me/mission-to-montenegro/438041> (преузето 23.7.2024. године у 19:14 h).
- Вујић, Јоаким, Путешествије по Србији (Будим: Печатано у Славено-Сербској и источни прочи јзыка печатни Кралевскога Всеучилишта Пештанскога, 1828).
- Дигитална база података о непокретним културним добрима у Грчкој, <http://listedmonuments.culture.gr/> (преузето 30.9.2024. године у 13:15).
- Думић, Оливера, „Крагујевац у доба турског земана и злосрећна судбина Мустафа бегове џамије“ у Зборнику радова са Научног скупа Крагујевац престоница Србије 1818-1841 (Крагујевац: Историјски архив Шумадије, 2006), 289–301.
- Ђурђулов, Бранко, Перић, Олга, Београд у деветнаестом веку: из дела страних писаца (Београд: Библиотека града Београда, 1967).

- Ђурић Замоло, Дивна, Београд као оријентална варош под Турцима (Београд: Музеј града Београда, 1977).
- Илић Агапова, Марија, Илустрована историја Београда (Београд: Дерета и Библиотека града Београда, 2002).
- Информациони систем Републичког завода за заштиту споменика културе Р. Србије, https://nasledje.gov.rs/index.cfm?jezik=Serbian_CIR (преузето 11.8.2025. године у 12:21).
- Каниц, Феликс, Србија, земља и становништво, књ. 1 (Београд: Српска књижевна задруга, 1985).
- Коцић, Марија, Оријентализација материјалне културе на Балкану (Београд: Neraedu, 2017).
- Љушић, Радош, Кнежевина Србија 1830–1839 (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2004).
- Марковић, Радосав, Црква кнеза Милоша у Крагујевцу (Крагујевац: Управа крагујевачке црквене општине, 1935).
- Пајевић, Бора, Регулација Београда 1867–1923. год. (Београд: Графички институт Народна мисао, 1923).
- Пирх, Ото Дубислав, Путовање по Србији у години 1829 (Београд: Просвета, 1983).
- Поповић, Марко, „Здање Народне скупштине: правци истраживања и принципи обнове“, Наслеђе, 4 (2002): 9–34.
- Презентација Националног центра за дигитализацију при САНУ, <http://sromenicikulture.mi.sanu.ac.rs/> (преузето 11.8.2025. године у 12:27).
- Рајић, Делфина, Тимотијевић, Милош, Црква Светог Вазнесења Христовог у Чачку (Чачак: Народни музеј, 2011).

THE FATE OF TURKISH RELIGIOUS MONUMENTS DURING THE FORMATION OF MODERN BALKAN STATES IN THE 19TH CENTURY

Summary: *This paper explores the fate of Turkish (Ottoman) sacred architecture during the formation of modern Balkan states in the 19th century, focusing on Greece, Serbia, Montenegro, and Romania. The first wave of destruction of Ottoman religious structures, particularly mosques, coincided with these nations gaining independence from the Ottoman Empire. Mosques, as powerful visual symbols of former imperial rule, became key targets in processes of symbolic and physical de-Ottomanization. However, this study does not merely examine the destruction of these structures, but also their survival, transformation, and incorporation into new national narratives. The paper first contextualizes Ottoman architecture in the Balkans, emphasizing the provincial character of local mosques and their subordination to imperial architectural norms. The center-periphery dynamic is crucial for understanding the stylistic and cultural positioning of Ottoman religious buildings in the region. Through comparative analysis, the paper presents varying trajectories of sacred architecture across Balkan states. For example, while Bucharest had no functioning mosques in the 19th century, cities like Belgrade and Kragujevac had prominent Ottoman religious landmarks. Case studies such as the demolition of the Batal Mosque in Belgrade and the lost mosque in Kragujevac reveal both material and methodological challenges in documenting this transformation. Special attention is given to cases of architectural repurposing—such as mosques converted into Orthodox churches or museums—which reflect complex cultural and political dynamics. Notable examples include the Church of the Ascension in Čačak and the Tzistarakis Mosque in Athens. The paper highlights both destructive and integrative approaches to Ottoman heritage and underscores how sacred architecture was instrumentalized in the broader process of nation-building and identity formation in the post-Ottoman Balkans.*

Keywords: *Ottoman Empire; Balkans; De-Ottomanization; wars; mosques.*